

da ciddi bir moral çöküntüsüne yol açtı. Babasından miras kalan un değirmeniyile meyve bahçesini satıp kendisini gezginciliğe verdi. Semerkant ve Buhara'ya giderek devrin önde gelen âlimlerinden tahsil gördü. Irak'a giderken uğradığı Nişâbur bölgesindeki Hârûn kasabasında Hâce Osman el-Hârûnî ile tanışarak onun müridleri arasına katıldı. Bir süre şeyhiyle birlikte bazı seyahatlere çıktı. Ardından Semerkant, Buhara, Bağdat, Nişâbur, Tebriz, Evş, İsfahan, Sebzevâr, Mihne, Hirkân, Esterâbâd, Belh ve Gaznî gibi dönemin birçok önemli merkezini ziyaret etti. Bu seyahatleri sırasında Abdülkâdir-i Geylânî, Necmeddîn-i Kübrâ, Necîbüddin es-Sühreverdî, Ebû Saîd-i Tebrîzî, Abdülvâhid-i Gaznevî vb. birçok ünlü sûfî ile görüştü. Daha sonra Hindistan'a dönerek Lahor'da *Keşfü'l-mahcûb* müellifi Hücvîrî'nin türbesinde inzivâya çekildi. Silsilesinde yer alan Hâce Ebû İshak eş-Şâmî'nin yerleştiği Herat'taki Çişt köyüne nisbetle, şeyhin diğer müridleri gibi o da Çiştî nisbesini kullandı. Gûrîler'in Ecmîr'i fethinden önce Ecmîr'e ulaştı. Oldukça ileri bir yaşta burada evlendi. Abdülhak ed-Dihlevî, onun biri bir Hint racasının kızı ile olmak üzere iki defa evlendiğini söyler. İlk hanımından Ebû Saîd, Fahreddin ve Hüsâmeddin adlarında üç oğlu ile Bîbî Cemal adlı bir kızı oldu. Oğullarından Ebû Saîd hakkında yeterli bilgi yoktur. Hüsâmeddin ile Ecmîr'de çiftçilik yapan Fahreddin tasavvufa ilgi duymamışlardır. Çiştî Ecmîr'de vefat etti. Kabrine hem Hindûlar hem de müslümanlarca büyük saygı gösterilmekte, Hint-Pakistan yarımadasının hemen her tarafından yüz binlerce kişi onun "urs" gününde (ölüm yıl dönümü) bir araya gelmektedir.

Çiştî'nin dergâhının bulunduğu Ecmîr'in Melve bölgesi hükümdarlar, Bâbü imparatorları, asiller, tüccarlar ve tasavvuf erbabınca inşa ettirilen pek çok binayı içine alır. Delhi sultanları arasında onun kabrini ilk ziyaret eden Muhammed b. Tuğluk (1325-1351) olmuştur. Halacî hânedanına mensup sultanlar tarafından inşa ettirilen türbesi, Ekber Şah döneminde (1556-1605) ülkenin önemli ziyaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Hemen bütün Bâbü hükümdarları Çiştî'nin türbesine büyük hürmet göstermişler, Ekber de onun türbesini ziyaret etmek için Ecmîr'e yaya olarak gitmiştir. Çiştî'nin menâkıbını anlatan *Mu'nisü'l-*

ervâh adlı bir de eser yazan Şah Cihan'ın kızı Cihanârâ ise türbenin bakımı ve temizliğini bizzat üstlenmiştir.

Hindistan'da Çiştîyye tarikatının temellerini atan ve tarikatı Şah Cihan iktidarının merkezi olan Ecmîr'de yaymaya çalışan Muînüddin Hasan el-Çiştî'nin, yabancılara kuşku ile bakan bir yönetimin gözetimi altında nasıl bir yöntemle çalıştığını ayrıntıları ile veren sıhhatli bilgiler mevcut değildir. Çok sayıda insanın onun dergâhına kostuğu, Ecmîr'deki ikametinin Prithivi Raj ve kast mensubu Hindûlar'ca hiç de hoş karşılanmadığı bilinmektedir. Çiştî, İltutmuş'un hükümdarlığı döneminde (1210-1235) Delhi'yi iki defa ziyaret etmiş, ancak siyasi güç merkezinden kendisini uzak tutarak kır kesiminde faaliyet göstermeyi tercih etmiştir. *Siyerü'l-evliyâ* adlı eserde nakledilen bazı sözleri onun sempatik, hoşgörülü ve insanlara sevgiyle yaklaşan bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu kişiliği yanında benimsemiş olduğu *vahdet-i vücûd* anlayışının da halkla çok yakın ilişkiler kurmasında büyük tesiri olmuştur. Çiştî, dini insana hizmet yolu olarak görmüş, kendisine bağlananlara "nehir misali cömertlik, güneş misali sıcak yakınlık ve toprak misali konukseverlik kazanma" yolunu ısrarla tavsiye etmiştir. Ona göre taatin en yüksek biçimi, güç durumunda olanların sıkıntılarını gidermek, yardıma muhtaçlara yardım etmek, açları doyurmaktır. Çiştîyye tarikatı, Şeyh Nizâmeddin Evliyâ'nın sohbetlerinde (*Fevâ'idü'l-fu'âd*), VII. (XIII.) ve VIII. (XIV.) yüzyılların Çiştîyye tarikatına ait diğer eserlerinde ortaya konan görüşleri Çiştî'ye borçludur.

Çiştî'nin hayatı ve görüşleri hakkında kendi dönemine ait herhangi bir kayıt mevcut değildir. Ona atfedilen *Gencü'l-esrâr*, *Delîlül-ârifîn* ve *Dîvân-ı Mu'în* adlı eserler sonradan uydurulmuştur. Çiştî ile ilgili en eski bilgiler, müridlerinden Şeyh Hamîdüddin es-Sûfî'nin torunu tarafından derlenmiş sohbetlerinden meydana gelen *Sürûrû's-şudûr* ile *Siyerü'l-evliyâ* adlı eserlerde (s. 45-48) bulunmakla birlikte bunlar da hayatına dair çok az bilgi ihtiva eder. Bu konuda ilk ayrıntılı bilgi, XVI. yüzyılda yaşayan Cemâlî (bk. *Siyerü'l-ârifîn*, s. 4-17) tarafından verilmiştir. Ancak bu eser de onun şahsiyeti hakkındaki menkıbelerin gelişimini izleme bakımından bir değer taşımakla birlikte güvenilir tarihî bilgiler açısından hayli zayıftır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sürûrû's-şudûr (K. A. Nizami özel kütüphanesi); Mirhord, *Siyerü'l-evliyâ*, Delhi 1302, s. 45-48; Hâmid b. Fazlullah Dervîş Cemâlî, *Siyerü'l-ârifîn*, Delhi 1311, s. 4-17; Ebû'l-Fazl, *A'în-i Ekberî* (nşr. Mir Seyyid Ahmed Hân-ı Bahadır), Delhi 1272, s. 207; Muhammed Gavsî, *Gülzâr-ı Ebrâr*, Asiatic Society of Bengal, yazma, D. 262, f. 8-10; Firişte, *Târîh*, Newal Kishore 1281, II, 375-378; Ali Asgar Çiştî, *Cevâhir-i Ferîd*, Lahor 1301, s. 140-163; Abdülhak ed-Dihlevî, *Ahbabü'l-ahyâr*, Delhi 1309, s. 22-24; Abdurrahmân, *Mir'âtü'l-esrâr* (K. A. Nizami özel kütüphanesi), s. 408-426; Allah Ziyâ, *Siyerü'l-akfâb*, Lucknow 1331, s. 100-141; Gulâm Muînüddin Abdullah, *Me'âricü'l-velâye* (K. A. Nizami özel kütüphanesi), I, 3-27; Tâceddin Rûhullah, *Risâle-i Hâl-i Hânevâde-i Çiştî* (K. A. Nizami özel kütüphanesi), vr. 2^a-5^b; Bahâ (Râce), *Risâle-i Ahvâl-i Pirân-ı Çiştî* (K. A. Nizami özel kütüphanesi), s. 77-80; Dârâ Şükûh, *Seft-netü'l-evliyâ*, Agra 1269, s. 110; Ekrem Beravî, *İktîbâsü'l-envâr*, Lahor, ts., s. 132-147; Rahîm Bahş Fahrî, *Şeceretü'l-envâr* (K. A. Nizami özel kütüphanesi), vr. 141^b-162^b; Necmeddin, *Menâkıbü'l-Habîb*, Delhi 1332; Muhammed Hüseyin, *Tahkîkât-ı Evlâd-ı Hâce Şahîb*, Delhi, ts.; İmâmüddin Hân, *Mu'înü'l-evliyâ*, Acmer 1213; Bâbü Lâl, *Vak'â'ı Şâh Mu'înüddîn*, Newal Kishore 1896; Abdülhalîm Şerrâr, *Hâce Mu'înüddîn Çiştî*, Lucknow 1914; Abdülhay el-Hasenî, *Nizhetü'l-havâtîr*, I, 104; K. A. Nizami, *Târîh-i Meşâyih-i Çiştî*, Delhi 1953, s. 142-147; a.mlf., *Studies in Medieval Indian History*, Aligarh 1956, s. 40-42; a.mlf., "Çiştî", *Et* (İng.), II, 49; Hâdim Hasan, *Mu'înü'l-ervâh*, Agra 1953; Mahmud Shrani, *Maqâlât*, Lahor 1972, VI, 171-194; M. Habib, "Chisti Mystic Records of the Sultanate Period", *Medieval India Quarterly*, I/2, s. 15-22.

K. A. NIZAMI

ÇİŞTİYYE

(الچشتية)

Muînüddin Hasan el-Çiştî'ye
(ö. 633/1236)

nisbet edilen Hindistan'ın ilk
ve en büyük tarikatı.

Adını, asıl kurucusu Hâce Ebû İshak eş-Şâmî'nin, şeyhi Mimsâd ed-Dîneverî'nin emriyle yerleştiği Herat yakınındaki Çişt köyünden alan tarikatın silsilesi Ebû İshak eş-Şâmî, Mimsâd ed-Dîneverî, Eminüddin Ebû Hubeyre Basrî, Sedîdüddin Huzeyfe el-Mar'âşî, İbrâhim b. Edhem, Fudayl b. İyâz, Abdülvâhid b. Zeyd, Hasan Basrî ve Hz. Ali vasiyetiyle Hz. Peygamber'e ulaşır. Çiştîyye'nin Hindistan öncesi tarihi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Hint müslümanlarının mânevî hayatında büyük rolü olan tarikat, XII. yüzyılın sonunda Ecmîr'de tekkesini kuran Muînüddin Hasan el-Çiştî tarafından sistemleştirilmiş, daha sonra bütün Hint yarımadasına yayılmıştır. Muînüddin Hasan'ın tarikat sil-

ÇİŞTİYYE

silesi Osman el-Hârûnî, Hacı Şerîf Zindânî, Mevdûd-i Çiştî, Ebû Yûsuf, Ebû Muhammed b. Ahmed, Ebû Ahmed b. Feresnefe vasıtasıyla Ebû İshak eş-Şâmî'ye ulaşır.

Çiştîyye tarikatının tarihi "büyük şeyhler" dönemi (1200-1356), taşra hankahları dönemi (XIV-XV. yüzyıllar), Sâbirîyye kolunun doğuşu ve gelişmesi dönemi (XV. yüzyıldan itibaren) ve Nizâmîyye kolunun ortaya çıkışı (XVIII. yüzyıl) olarak dört bölümde değerlendirilir. İlk dönemde Çiştî şeyhleri hankahlarını Pencap'ta ve birleşik eyaletlerdeki Racpûtana'da kurmuşlardı. Bu dönemde Hamîdüddîn-i Nâgavî (ö. 642/1244) gibi bazı şeyhler tarikatı kırsal bölgelerde yaymaya çalışırken diğerleri kasaba ve küçük şehirlerde faaliyet gösterdiler ve siyasi iktidarla iş birliği yapmaktan titizlikle kaçındılar. Şeyh Ferîdüddîn Mes'ûd (ö. 664/1265) ve Nizâmeddîn-i Evliyâ (ö. 726/1325) döneminde tarikatın tesiri bütün Hindistan'a yayıldı ve halk ülkenin uzak köşelerinden Çiştî hankahlarına akın etmeye başladı. Bu dönemde Çiştîyye tarikatı merkezî bir yapıya sahip bulunuyordu. Muhammed b. Tuğluk'un (1325-1351) Çiştî meşâyihini ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştirmeye zorlayan politikası tarikatın bu merkezî teşkilâtını felce uğrattı. Şeyh Çirâğ-ı Dehlî (ö. 756/1355) ve diğer bazı yaşlı şeyhler, hayatlarının tehlikeye girmesi pahasına Muhammed b. Tuğluk'la iş birliği yapmayı reddettiler; ancak daha sonra genç sûfîlerin birçoğu devlet hizmetine girdi. Öte yandan Takıyyüddîn İbn Teymiyye'den kaynaklanan tasavvuf ve tarikat aleyhtarı hücumlara karşı savunma görevi Çirâğ-ı Dehlî tarafından yerine getirildi. Çirâğ-ı Dehlî'den sonra tarikatın merkezî yapısı parçalandı ve bir merkezî otoriteye bağlanma gereğinin duyulmadığı taşra hankahları dönemi başladı.

Çiştîyye tarikatının Hindistan'ın taşra eyaletlerine yayılması, daha çok Nizâmeddîn Evliyâ'nın müridleri tarafından gerçekleştirildi. Şeyhin ülkenin çeşitli bölgelerine gönderdiği 700 kadar halifenin bir kısmı müridlerinin isteği üzerine taşra şehirlerine yerleşirken diğerleri Muhammed b. Tuğluk tarafından gittikleri yerlerde ikamete mecbur tutuldular. Halifelerin taşra şehirlerine gidişinin taşra hükümdarlıklarının doğuşu ile aynı döneme rastlaması ve bu halifelerin birçoğunun taşradaki yönetim çevresinden kendilerini uzak tutmayı başaramamaları, ilk dönem Çiştî şeyhlerinin siyasetten ve siyasîlerden uzak kalma geleneklerinin terkedilmesine yol açtı. Bunun

sonucu olarak tarikat çevrelerinde hükümdar ve yüksek devlet görevlileriyle uzlaşmak gerektiği düşüncesi ilgi görmeye başladı. Çiştîler, devlet vakıflarından faydalanmaya başlamalarının karşılığı olarak yeni taşra hânedanlıklarının kurucularına mânevî destek vermeyi taahhüt ettiler. Şeyhliğin babadan oğula geçme ilkesi de ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Çiştîyye Bengal'de, Ahî Sirâc olarak tanınan Şeyh Sirâcüddîn'in (ö. 759/1357) çabalarıyla yayıldı. Onun yetiştirdiği Şeyh Alâeddîn b. Es'ad'ın (ö. 801/1398) iki seçkin müridi, Seyyid Nûr Kutb-i Âlem (ö. 813/1410) ve Seyyid Eşref Cihangîr-i Simnânî (ö. 808/1405) Çiştîyye'nin Bengal, Bihâr ve birleşik eyaletlerin doğusunda tanınmasında çok önemli rol oynadılar. Seyyid Nûr Kutb-i Âlem, Raca Kans iktidarının Bengal'de yerleşmesini önlemek için kamuoyu oluşturdu ve Kanpûrlu Sultan İbrâhim Şarkî'yi (1402-1440) Bengal'i istilâya teşvik etti. Nûr Kutb-i Âlem ve onun soyundan gelenler, Bengal ve Bihâr'da Baktî hareketinin yükselişine yol açan dinî kaynaşmanın ortaya çıkışında önemli rol sahibi oldular.

Çiştîyye tarikatı Dakka bölgesine Şeyh Burhâneddîn-i Garîb (ö. 741/1340) tarafından götürüldü. Müridi Şeyh Zeyneddin ise Behmenî Krallığı'nın kurucusu olan Alâeddîn Hasan Şah'ın (1347-1358) mânevî hocasıdır. Daha sonraları, Çirâğ-ı Dehlî'nin müridi Seyyid Muhammed Gîsûdirâz (ö. 825/1422) Gülberge'de bir Çiştî merkezi kurarak tarikatın Dakka ve Gucerât'ta yayılmasını sağladı. Tarikat faaliyetleri Gucerât'ta Hâce Kutbüddîn'in Şeyh Mahmud ve Şeyh Hamîdüddîn adlı iki müridinin gayretleriyle daha da yoğunluk kazandı. Sonraları Şeyh Nizâmeddîn Evliyâ'nın üç müridi Seyyid Hasan, Şeyh Hüsâmeddin Mûltânî ve Şeyh Bârekellâh bu bölgede faaliyet gösterdiler. Tarikatı etkin şekilde işleyen bir teşkilâta kavuşturma çabasını omuzlayan asıl kişi, Çirâğ-ı Dehlî'nin yeğenlerinden Kemâleddîn Allâme'dir. Onun oğlu Sirâceddin ise (ö. 814/1411) Firûz Şah Behmenî'nin Dakka'ya yerleşmesi yolundaki isteğini kabule yanaşmayıp tarikatı Gucerât bölgesinde yaymaya çalıştı. Ayrıca bazı Çiştî şeyhleri de Gucerât bölgesine yerleştiler. Şeyh Zeynüddîn Devletâbâdî'nin halifelerinden Şeyh Ya'kûb, Nehrevâle'de bir Çiştî hankahı kurdu. Gîsûdirâz'a bağlı çizgiden gelen Seyyid Kemâleddîn el-Kazvîni Baroç'a yerleşti. Şeyh Rûkneddîn Mevdûd, Gucerât'ta halkın çok rağbet gösterdiği bir sima oldu.

Şeyh Rûkneddîn'in müridi Şeyh Azîzul-lah el-Mütevekkil-İlallah, Sultan Mahmud Begarâ'nın (1458-1511) mânevî rehberi Şeyh Rahmetullah'ın babasıdır.

Tarikat Melve'de, Şeyh Nizâmeddîn Evliyâ'nın Şeyh Vecihüddîn Yûsuf, Şeyh Kemâleddîn ve Mevlânâ Mugisüddîn adlı üç müridi tarafından teşkilâtlandırılmıştır.

Çiştîyye tarikatının Sâbirîyye kolunun kurucusu Şeyh Alâeddîn Ali b. Ahmed Sâbir'in hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. Onun silsilesine mensup Şeyh Ahmed Abdülhak er-Rudavî (ö. 838/1434) Rudavî'de bir hankah kurmuş, kendisine nisbet edilen Ahmediyye tarikatı IX. (XV.) yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Sâbirîyye kolunun en önde gelen siması olan Şeyh Abdülkuddûs (ö. 944/1537), ünlü Afgan asilzadesi Ömer Han'ın telkiniyle 1491'de Rudavî'ye terkederek Delhi yakınındaki Şahâbâd'da ikamete başladı. Bâbü'r'ün Şahâbâd'ı istilâ etmesi (1526) üzerine Gangu'ya giderek orada yerleşti. İmâm-ı Rabbânî'nin babası Abdülahad'ın da şeyhi olan Şeyh Abdülkuddûs'ün mektuplarından meydana gelen *Mektûbât-ı Kudûsî* adlı eser, İskender-i Lûdî (1488-1517), Bâbü'r (1526-1530) ve Hümâyûn (1530-1556) ile bazı Afgan ve Bâbü'r soylularına hitaben yazılmış mektupları ihtiva etmektedir. Sâbirîyye şeyhlerinin Bâbü'r hükümdarları ile münasebetleri her zaman iyi olmamış, Ekber Şah, Şânesar'da bulunan Şeyh Celâleddîn el-Fârûkî'yi (ö. 990/1582) ziyaret etmişse de oğlu Cihangir, Fârûkî'nin müridi Şeyh Nizâmeddîn el-Fârûkî'ye (ö. 1036/1626) karşı düşmanca bir tutum takınarak onu Hindistan'ı terke zorlamıştır. Buna karşılık Dârâ Şükûh, Alahâbâd'daki Sâbirî şeyhi Muhibbullah'a (ö. 1058/1648) büyük saygı göstermiştir.

Çiştî-Sâbirî şeyhlerinden Şah Abdürrahim, Seyyid Ahmed Şehîd'in hareketine katıldı ve 1831'de Bâlâkot'ta savaşıırken öldü. 1857'de Hindistan'dan göç ederek Mekke'ye yerleşen Hacı İmâdu'llah (ö. 1890) birçok ulemâyı halkasına dahil etti. Gangulu Mevlânâ Reşîd, Ahmed Muhaddis, Muhammed Kâsım Nânâvî, Mevlânâ Eşref Ali Sânevî, Mevlânâ Mahmud Hasan Diyûbendî, Süleyman Nede-vî, Mevlânâ Hüseyin Ahmed Medenî, Mevlânâ Halîl Ahmed, Mevlânâ Muhammed İlyas Kandehevî, Mevlânâ Ahmed Hasan Muhaddis Emrohî, Mevlânâ Muhammed Zekerîyyâ ve Mevlânâ Nesîm Ahmed Ferîdî Emrohî gibi önde gelen Hint müslüman ulemâsının birçoğu Şeyh İmâdu'llah'ın mânevî halifeleri arasında sa-

yılabılır. Başta Diyü bend Medresesi'nin kurucusu Kâsım Nânâvî (ö. 1878) olmak üzere Diyü bend ulemâsının hemen hepsinin Şeyh İmâdullah vasıtasıyla Çiştîyye tarikatı ile mânevî bağı vardır.

Çiştîyye'nin Nizâmîyye koluna yeni bir canlılık kazandıran Şah Kelîmullah Cihanâbâdî (ö. 1142/1729), Agra'daki Tac Mahal ve Delhi'deki Cami-Mescid'i inşa etmiş olan ünlü mimarlar ailesine mensuptur. Şah Kelîmullah, Çiştîyye teşkilâtına yeni bir hayatîyet aşılayan Şeyh Çırâğ-ı Dehlî'den sonra eski gelenekleri canlandıran ve tarikata yeni bir merkezî teşkilât kazandırmaya çaba harcayan büyük bir Çiştî şeyhidir. Baş halifesi Şeyh Nizâmeddin (ö. 1142/1729) Evrengâbâdî faaliyet alanı olarak seçerken onun oğlu Şah Fahrreddin (ö. 1199/1784) Delhi'ye gidip orada bir tekke kurdu. Fahrreddin'in halifesi Mahârânî Şah Nûr Muhammed ile (ö. 1205/1790) Bereylî Şah Niyâz Ahmed (ö. 1250/1834) tarikatın Pencap, Racpûtana, kuzeybatı sınır eyaleti ve birleşik eyaletlerde yayılmasını sağladılar. Şah Nûr Muhammed'in müridleri hankahlarını Pencap bölgesindeki Taunsa, Çaçrân, Kût Mithan, Ahmedpûr, Mûltan, Siyal, Gulra ve Celâlpûr'da kurdular. Şah Niyâz Ahmed ise esas olarak Delhi ve birleşik eyaletlerde faaliyette bulundu.

Çiştîyye tarikatı mensupları ilk dönemlerinde, Şeyh Şehâbeddin es-Sühreverî'nin "Avârifü'l-ma'ârif"ini tarikatlarının temel kitabı olarak benimsemişlerdi. Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'u da çok rağbet gösterdikleri bir eserd. Şeyh Nizâmeddin Evliyâ'nın şu söz sık sık tekrar ettiği bilinmektedir: "Mânevî rehberi bulunmayan birisi için yalnızca *Keşfü'l-mahcûb* yeterlidir". Bu iki eserin dışında Nizâmeddin Evliyâ, Çırâğ-ı Dehlî, Burhâneddin-i Garîb ve Gîsûdirâz'ın sohbetlerinden derlenen eserler tarikatın fikrî yapısı hakkında bilgi veren temel kaynaklardır. Ayrıca tasavvufun erken dönem klasikleri arasında bulunan Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Îhtû'l-kulûb*, Gazâlî'nin *İhyâ*, Kuşeyrî'nin *Risâle*, Necmeddin-i Dâye'nin *Mirşâdü'l-ibâd*, Aynü'l-Kudât el-Hemedânî'nin *Mektûbât* ve Kelâbâzî'nin *et-Ta'arruf* adlı eserleri de Çiştî çevrelerinde büyük rağbet görmüştür.

Çiştî tarikatının fikrî yapısının esası vahdet-i vücûd* kavramıdır. Ancak erken dönem Çiştî şeyhleri vahdet-i vücûd konusunda herhangi bir şey yazmamışlardır. Mes'ûd Bekk'in *Mir'âtü'l-ârifin* ve *Nûrû'l-ayn* adlı divanı bu fikirlere

yaygınlık kazandırmış, bu eserler Çiştîyye hankahlarının klasikleri haline gelmiştir. Daha sonra Şeyh Abdülkuddûs'ün İbnü'l-Arabî'nin eserleriyle ilgili şerhini, Fahrreddin-i Irâkî'nin *Lema'ât*'ına iki şerh hazırlayan Şeyh Nizâmeddin Şânesârî takip etmiştir. Yine Şânesârî'nin halifelerinden Şeyh Abdülkerîm-i Lâhûrî *Fuşûşü'l-hikem*'i Farsça olarak şerhetmiştir. Vahdet-i vücûd düşüncesinin güçlü bir savunucusu olan Allahâbâdî Şeyh Muhibbullah'ın eserleri, İmâm-ı Rabbânî ekolünün etkisi altında kalan Evrengâbâdî'nin emriyle yakılmıştır.

Çiştîler, kişinin Allah'tan uzaklaşmasına yol açabileceği kaygısıyla özel mülkiyeti hor görür ve insana cazip gelen maddî şeylere rağbet etmezler. Şiddetten uzak durmaya ve dostluğa büyük önem verir, öç almayı hayvanlar dünyasının kanunu olarak görür, çekişme ve tefrikadan uzak sağlıklı bir toplum düzeni için çalışırlar. Prensip olarak tarikat mensuplarının devletle temasına hiçbir şekilde izin verilmemiştir. Nitekim ilk Çiştî sülâhlerinden biri, "Tasavvuf erbabı arasında iki türlü suistimalci söz konusudur: Mukallid ve cerre. Mukallid bir öğreticiye, rehberine sahip bulunmayan kimsedir; cerre ise hükümdarları ve saray mensuplarını dolaşarak halk için para isteyen kişidir" demıştır. Çiştîler'e göre sūfînin gayesi yalnızca Allah için yaşamak olmalı, ne cenneti ümit etmeli ne de cehennemden korkmalıdır. Allah'a yönelik sevgiyi "mahabbet-i İslâmî" (İslâm'a yeni giren kimsenin bu yeni inanca sahip oluşu dolayısıyla Allah'a karşı geliştirdiği sevgi), "mahabbet-i muhibbî" (insanın Hz. Peygamber'in izinden gitme yolundaki cehdinin bir sonucu olarak geliştirdiği sevgi), "mahabbet-i hâs" (var oluş heyecanının sonucu olarak ortaya çıkan sevgi) şeklinde üçe ayıran Çiştîler, sūfînin asıl geliştirmesi gereken sevginin sonuncusu olduğunu söylerler.

Cehrî ve hafî zikir, murakabe, çile ve semâ Çiştîyye'nin başlıca âdâb ve erkânındandır. Şah Veliyyullah, *el-Kavlü'l-cemil* ve *el-İntibâh fi selâsili evliyâ'il-lâh* adlı eserlerinde tarikatın âdâb ve erkânı hakkında geniş bilgi verir.

Çiştîyye'nin yazılı kaynakları melfûzât (sohbetler), mektûbât, tasavvufî eserler, menâkıbnâmeler ve şiirlerden meydana gelir.

Çiştîyye şeyhlerinin düşünce ve faaliyetlerine büyük ölçüde ışık tutan melfûz (sohbetnâme) yazma geleneği, Hindistan'da ilk defa Nizâmeddin Evliyâ'nın

sohbetlerini *Fevâ'idü'l-fu'âd* (Leknev 1302) adlı eserinde toplayan Emîr Hasan es-Siczi tarafından başlatılmıştır. Diğer önemli melfûzât türü eserler şunlardır: 1. *Dürr-i Nizâmî*. Ali Candar'ın Nizâmeddin Evliyâ'nın sohbetlerinden derlediği eserin yazma nüshası Haydarâbâd Sâlârceng Müzesi'ndedir. 2. *Hayrû'l-mecâlis*. Hamîd Kalender tarafından derlenen Şeyh Çırâğ-ı Dehlî'nin sohbetleridir (nşr. K. A. Nizami, Aligarh 1959). 3. *Sûrûrû's-sudûr*. Şeyh Hamîdüddîn-i Nâgavârî'nin, torunu tarafından derlenen sohbetlerinden meydana gelmiştir (yazma nüshaları için bk. *Proceedings of the Indian History Congress*, Nagpur Session, 1950, s. 167-169). 4. *Ahşenü'l-akvâl*. Mevlânâ Hammâd Kâşânî'nin derlediği Şeyh Burhâneddin-i Garîb'in sohbetlerini ihtiva eder (yazma nüshası için bk. *JPHS*, III/1 [1955], s. 40-41). 5. *Cevâmî'u'l-kelâm*. Gîsûdirâz'ın, Seyyid Muhammed Ekber Hüseynî tarafından bir araya getirilen konuşmalarıdır (Kanpûr 1356). 6. *Envârü'l-uyûn*. Şeyh Abdülkuddûs'ün derlediği Şeyh Ahmed Abdülhakk'ın sohbetlerinden meydana gelmiştir (Aligarh 1905). 7. *Letâ'if-i Kıddûsî*. Rûkneddin tarafından toplanan Şeyh Abdülkuddûs'ün sohbetleridir (Delhi 1311). 8. *Fahrü'l-fâlibîn*. Rûkneddin Fahrî'nin derlediği Şah Fahrreddin'in sohbetlerini ihtiva eder (Delhi 1315). 9. *Nâfi'u's-sâlikîn*. İmâmüddîn'in topladığı Taunsalı Şah Süleyman'ın sohbetleridir (Lahor 1285). Çiştî velîlerine ait *Enîsü'l-ervâh*, *Delîlü'l-ârifin*, *Fevâ'idü's-sâlikîn*, *Esrârü'l-evliyâ*, *Râhatü'l-kulûb*, *Râhatü'l-muhibbîn*, *Miftâhu'l-âşîkîn*, *Efdâlü'l-fevâ'id* adlı melfûzât derlemelerinin doğruluğu şüpheli bulunmakla beraber Çiştîyye'nin halk arasında yaygın yorumunu temsil ettikleri ölçüde faydalıdır.

Çiştî tarikatıyla ilgili kaynaklar arasında yer alan mektûbât türünün belli başlı örnekleri şunlardır: *Şahâ'ifü's-sülûk* (Ahmed Fakîr'in mektupları, Cihaccar, ts.); *Bahrü'l-me'ânî* (Seyyid Ca'fer Mekki'nin mektupları, Muradâbâd 1889); *Mektûbât-ı Kelîmî* (Şah Kelîmullah Cihanâbâdî'ye ait mektuplar, Delhi 1301); *Mektûbât-ı Eşrefî* (Seyyid Eşref Cihangîr-i Simnânî'nin mektupları); *Mektûbât* (Seyyid Nûr Kutb-i Âlem); *Mektûbât-ı Kıddûsî* (Şeyh Abdülkuddûs).

Çiştî sūfîleri tarafından tasavvufa dair yazılan en eski iki eser özdeyişler biçimindedir. Bunlar Şeyh Cemâleddin Hanevî'ye ait *Mülhemât* (Alvar 1306) ile Emîr Hasan es-Siczi'ye ait *Muḥḥu'l-me'ânî*

ÇİŞTİYYE

(Aligarh Muslim University Library) adlı eserlerdir. Fahreddin Zerrâdî'nin *Uşûlû's-semâ'* (Cihaccar 1311) adlı eseri Çiştîler'in semâ konusundaki görüşlerini yansıtır. Çiştîler'in tasavvuf düşüncesi ve uygulamalarını göstermesi bakımından önem taşıyan diğer bazı eserler de şunlardır: Rûkneddin İmâd, *Şemâ'il-i Enkayye* (yazma, As. Soc. of Bengal); Şeyh Muhammed Çiştî, *Âdâbü't-tâlibîn* (Delhi 1311); Abdülkuddûs, *Garâ'ibü'l-fu'âd* (Cihaccar); Seyyid Muhammed b. Ca'fer Mekî, *Bahrü'l-me'âni* (Muradâbâd 1889); Nizâmeddin Belhî, *Riyazü'l-îkuds* (Bicnor 1887); Şah Kelîmullah, *Muraqqa'-i Kelîmî* (Delhi 1311) ve *Keşkülü'l-Kelîmî* (Delhi 1308); *Sevâ'ü's-sebîl* (yazma, Râmpûr Ktp.); Nizâmeddin Evrengâbâdî, *Nizâmü'l-kulûb* (Delhi 1309); Fahreddin Dihlevî, *Nizâmü'l-'akâ'id* (Urduca çeviri, Delhi 1312); *Risâle-i 'Ayne'l-yakîn* (Delhi, ts.); Şah Adudüddin, *Maqâşidü'l-ârifin* (Tonk 1984).

İlk dönem Çiştî velîlerinin biyografilerine dair en erken yazılı bilgi, 1351'de derlenmiş olan Mîrhord'un *Siyerü'l-evliyâ* adlı eserinde (Delhi 1302) bulunmaktadır. XIX. yüzyılda Hâce Gul Muhammed Ahmedpûrî bu esere *Zikrû'l-aşfiyâ* adlı bir tekmile yazmıştır (Delhi 1312). Diğer önemli biyografik eserler arasında şunlar sayılabilir: Cemâlî, *Siyerü'l-ârifin* (Delhi 1311); Nizâmeddin Yemenî, *Le'tâ'if-i Eşrefî* (Delhi 1395); Tâceddin Rûhullah, *Risâle-i Hâl-i Hânevâde-i Çişt* (yazma nüshası K. A. Nizami özel kütüphanesi); Râce (Bahâ), *Risâle-i Ahvâl-i Pirân-ı Çişt* (yazma nüshası K. A. Nizami özel kütüphanesi); Ali Asgar Çiştî, *Cevâhir-i Ferîdî* (Lahor 1301); Abdurrahman, *Mir'âtü'l-esrâr* (bk. Storey, I, 1005); Allah Diyâ, *Siyerü'l-aqtâb* (Leknev 1981); Muînüddin Abdullah, *Me'âricü'l-velâye* (yazma nüshası K. A. Nizami özel kütüphanesi); Alâeddin Bernevî, *Çiştîyye-i Bihîştîyye* (bk. Storey, I, 1008); Ekrem Berasvî, *İktibâsü'l-envâr* (Lahor 1895); Muhammed Bulâk, *Matlûbü't-tâlibîn* (bk. Storey, I, 1014) ve *Ravzatü'l-aqtâb* (Delhi 1304); Mîr Şehâbeddin Nizâm, *Menâkıb-ı Fahrîyye* (Delhi 1315); Rahîm Bahş, *Şeceretü'l-envâr* (yazma nüshası K. A. Nizami özel kütüphanesi); Muhammed Hüseyin, *Envârü'l-ârifin* (Leknev 1876); Necmeddin, *Menâkıbü'l-mahbûbeyn* (Leknev 1876); Müştâk Ahmed, *Envârü'l-âşîkîn* (Haydarâbâd 1332); Gulâm Muhammed Han, *Menâkıb-ı Süleymânî* (Delhi 1871); Ahmed Ahtar Mir-

za, *Menâkıb-ı Ferîdî* (Delhi 1314); Hâdî Ali Han, *Menâkıb-ı Hâfîziyye* (Kanpûr 1305); Nisâr Ali, *Havâriq-ı Hâdvîyye* (Delhi 1927).

Hâce Muînüddin ve Hâce Kutbüddin Bahtiyâr'a atfedilen divanların onlara ait olduğu şüphelidir. Hint Çiştî mutasavvıflarına ait en eski şiir derlemesi Cemâleddin Hansevî'nin *Dîvân'ıdır* (Delhi 1889). Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Çiştîyye tarikatı ile ilgisi olduğu halde tasavvufla doğrudan ilgili herhangi bir eser kaleme almamıştır. Ancak bazı şiirleri, döneminin tasavvufî eğilimlerine ışık tutan mısralar ihtiva etmektedir. Mes'ûd Bekk'in *Dîvân'ı*, Yûsuf Gedâ'nın *Tuhtetü'n-neşâ'ih'i* (Lahor 1283) ve Şah Niyâz Ahmed'in *Dîvân'ında* (Agra 1348) Çiştîyye tarikatı hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câmî, *Nefehât*, s. 322-323; Abdülhak ed-Dihlevî, *Ahbarü'l-aşyâr*, Delhi 1309; Mîrhord, *Siyerü'l-evliyâ*, Delhi 1302, s. 39-40; Şah Velîyullah ed-Dihlevî, *el-İntibâh fî selâsili evliyâ'illâh*, Delhi 1311, s. 18; Zebidî, *İk'd*, s. 47; a.mlf., *İthâfû'l-aşfiyâ*, s. 183-184; Harîrizâde, *Tibyan*, I, vr. 220*-226*; Gulâm Server Lâhûrî, *Hazinetü'l-aşfiyâ*, Leknev 1873; Müştâk Ahmed, *Envârü'l-âşîkîn*, Haydarâbâd 1332; Eşref Ali Sanevî, *es-Sünnetü'l-Cilîyye fî'l-Çiştîyyeti'l-âliyye*, Delhi 1351; Storey, *Persian Literature*, I, 1005, 1008, 1014; Abdülhay el-Hasenî, *Nûzhetü'l-havâtîr*, I-VIII; Gulâm Ali Âryâ, *Tarîkat-ı Çiştîyye der Hind ve Pâkistân*, Tahran 1365 hş.; Hüseyin Vassâf, *Seftne*, II, 26; K. A. Nizami, *Târîh-i Meşâyih-i Çişt*, Delhi 1953, I-V; a.mlf., *The Life and Times of Shaykh Farid al-Din Gandj-i Shakar*, Aligarh 1955; a.mlf., "Early Indo-Muslim Mystics and Their Attitude towards the State", *IC* (1948-50); a.mlf., "Çiştîyya", *EP* (İng.), II, 50-56; Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, s. 344 vd.; Aşık İlahî, *Tezkiretül-Halil* (ilâve ve notlarla nşr. Mevlânâ Muhammed Zekerîyâ), Sahâranpûr 1975; Terry Graham, "The Cheshti Order", *Sufi. A Journal of Sufism*, London 1990-91, nr. 8, s. 25-29; G. Bowering, "Çeştîya", *Elr.*, V, 333-338.

K. A. NIZAMI

ÇİT KASRI

(bk. YILDIZ SARAYI).

ÇİTAGONG

Bengladeş'te
bir liman şehri ve idarî bölge.

Bengal körfezinin kuzeydoğu köşesinde, 22° 21' kuzey enlemi ve 91° 50' doğu boylamı üzerinde yer alan liman Bengladeş'in en önemli ticaret ve ihracat mer-

kezi durumundadır. Çitagong idarî bölgesi ise Dakka, Kulna ve Racşâhî'nin yanında ülkenin dört eyaletinden birini teşkil eder. Nüfusu 1941'de 84.000, 1951'de 294.000 ve 1981'de 1.391.877 olan Çitagong, başşehir Dakka'dan sonra ülkenin ikinci önemli şehridir. Çitagong bölgesinin nüfusu ise 23.322.000'dir (1981). Denizden 15 km. içeride Karnafuli nehrinin sağ kıyısında bulunan şehir, devamlı olarak sular altında kalan Bengal vadisinden içeride âdetâ tabii bir limanın kıyısında kurulmuştur. Bununla birlikte Bengal körfezinde görülen tayfunların tehdidi altında olup Mayıs 1991'de meydana gelen ve hızı saatte 235 kilometreye ulaşan kasırgada 25.000 kişi ölmüştür. Şehrin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. İlk Arap coğrafyacıları bu bölgede liman şehri olarak Brahmaputra nehrinin kıyısında bulunduğu sanılan Semender adlı bir yerden söz etmektedirler. XIV. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen şehir, bugün olduğu gibi o zamanlar da önemli bir liman olarak dikkatleri çekmiş ve Portekizliler tarafından "Porto Grando" (büyük liman) adıyla anılmıştır. İlk defa 1338 veya 1340'ta Bengal Sultanlığı'nın kurucusu Fahreddin Mübârek Şah tarafından muhtemelen Arakanlılar'dan alınarak müsülman topraklarına katılmış, ancak Arakanlılar'ın şehre karşı tecavüz ve tehditleri devam etmiştir. Şehir İbn Battûta dahil İslâmî kaynaklarda Sonârgaon adıyla geçer. 1345-1346 yıllarında Hindistan'daki seyahati sırasında Delhi'den sonra buraya gelen İbn Battûta daha sonra kuzeye Asam bölgesine doğru yoluna devam etmiş ve bu arada Fahred-

Çitagong

